

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XV

BELGRADE 1984

<http://www.balkaninstitut.com>

Драгољуб ДРАГОЈЛОВИЋ

Балканолошки институт САНУ
Београд

ХИЈЕРАРХИЈА ЦРКВЕ БОСАНСКЕ

Хијерархијска организација цркве босанске посведочена у домаћој и дубровачкој изворној грађи на челу са „јепископом“ цркве босанске и гостима и старцима као нижим хијерархијским степенима, који су скупно звани стројницима, била је предмет вишесмерног проучавања у последњих сто година. Порекло њене организације тражено је, с једне стране, у организацији средњовековних дуалистичких јереси, манихеја, богомила и катара, а са друге у организацији обеју правоверних цркава, православне и католичке.

Расправљајући о хијерархији цркве босанске, Б. Петрановић је изнео мишљење да је „хијерархија цркве босанске била јеретичка“ на челу „са владиком који се сам писао епископ, а у државним актима и у народу звао се искључиво дѣд“.¹ Њега је „бирало 12 поглавитих крстјана који су састављали вијеће владичанско, нешто налик на оно што беше у манихеја и богомила“. Гости су били „високи свештеници у босанској цркви, владике као и дјед, али нижи од њега, његови по свој прилици помоћници који су били територијално распоређени“. Калуђерски чин су „представљали свештеници (пресбитери) који се у домаћим споменицима називају стројници (министри код западних катара) и прости калуђери или крстјани“. Неколико стројника „били су приорес (старешине) братстава — игумани манастира, а старци (сениорес, анциани код катара) били су достојанством, а можда и годинама старији међу стројницима“.²

Неке грубе омашке Б. Петрановића исправио је Ф. Рачки, који је, упоређујући домаћу са дубровачком изворном грађом,

¹ Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крстјани*, Задар 1867, 168, 138.

² *Исто*, 141.

указао да је на челу цркве босанске био „епископ или дјед, да су после њега долазили гост као други и старац као трећи степен у реду босанског свештенства“, а да стројници, скупно име за госте и старце у домаћој изворној грађи, „нису представљали посебан чин у босанској хијерархији“.³ Упоређујући хијерархијску организацију цркве босанске са црквеном организацијом западних катара, Ф. Рачки је тврдио да „дјед или епископ цркве босанске одговара катарском епископу (апсианус), гост — катарском презвитеру који се у неким катарским црквама звао старији или млађи син“, али да ово „бејаше један чин (ордо) представљен у две части“, а „старац — катарском ђакону“.⁴

Сачувана изворна грађа не потврђује мишљење Ф. Рачког о подударности хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара, која је познавала два организациона типа: старији, са два свештеничка реда (ордо) које су представљали ђакони и епископ са својим помоћницима, викарним епископима, и млађи, са четири свештеничка реда које су представљали епископ, старији син, млађи син и ђакони.⁵ Неоснована је и претпоставка Ф. Рачког, с једне стране, да „дјед цркве босанске“ одговара апсианусу западних катара који је према истраживањима А. Борста, најчешће означавао ђакон ординатуса, ребе епископа, али и најстаријег члана јеретичке црквене заједнице који није припадао свештеничком реду, а са друге, његова идентификација гостију са катарским презвитерима, односно старца са ђаконима, када се зна да босански крстјани нису своје госте и старце никад звали презвитерима, односно ђаконима, терминима које су добро познавали и употребљавали у својим библијским књигама.⁶

Неки истраживачи су, прихватајући полазно становиште Ф. Рачког, порекло хијерархијске организације цркве босанске тражили у организацији католичке или православне цркве. Прво мишљење је утемељено Ф. Милобар на измишљеној претпоставци да су у Босни почетком XIII века постојале две црквене организације, латинска и глагољашка. Постојање „фратерских самостана“ на челу са „магистром“ као неком врстом „генерала босанске браће“, Ф. Милобар је налазио у погрешном преводу термина „conventus fratrum“ билинопољске изјаве из 1203, а њихову рану појаву на тлу средњовековне Босне доказивао лажном булом папе Александра II из 1067. године, у којој се бароком надбискупу, под чијом је јурисдикцијом била и босанска бискупија, поверава брига не само за самостане латинске и грчке него и словенске који су, по мишљењу Ф. Милобара, имали властиту црквену организацију са словенским ли-

³ Ф. Рачки, *Богомили и патарени*, Београд 1931, 520.

⁴ Исто, 520—524.

⁵ А. Borst, *Les cathares*, Paris 1978, 172—181.

⁶ Исто, 179; упор. *Хвалов зборник*, ф. 287в, 288.

тургијским језиком. Ради одбране словенског богослужења, хрватски глагољашки нису хтели да имају заједничку хијерархију са латинским клером,⁷ јер их је искуство поучило да у томе лежи погибао по народну литургију, па су зато прихватили организацију и учење бугарских богомила⁸.

Супротно И. Пилари и А. Шкобаљу који су, следећи полазно становиште Ф. Милобара, сматрали да је босанска црква наставак хрватске глагољашке цркве која се „после погибије на Гвозду са својим дједом повукла у Босну где је наставила свој властити живот под утицајем бугарских богомила“, Л. Петровић је у хијерархијској организацији цркве босанске са дједом, гостима и старцима видео запуштене хрватске бенедиктинце глагољаше који су се на челу са „дједом Хрвата“ као старешиним самостанских заједница хрватских бенедиктанаца, за време тобожњег прогона глагољаша 1060—1063. склонили у Босну и отцепљени од међународног католицизма наставили свој властити живот.⁸ Своје мишљење о дједу цркве босанске као опату бенедиктинских самостана у Босни, Л. Петровић је доказивао, с једне стране, билинопољском изјавом из 1203. године у којој се старешина босанских крстјана назива магистром, термином који је у Регулама св. Бенедикта био синоним за опата, а са друге, једним податком из *Краљевства Словена* Мавра Орбинија који дједа цркве босанске назива „опатом манихејских самостана у Босни“.⁹

Ослањајући се на Регуле св. Бенедикта, Л. Петровић је доказивао да су на челу појединих кућа бенедиктинаца, које су биле под управом једног опата, дједа, стајали гости, док су старци били десетари, декани у тим кућама, и не покушавајући да објасни како су бенедиктински декани постали старци а опати гости.¹⁰

На сличним домишљањима је В. Глушац налазио хијерархијску организацију цркве босанске у устројству православне цркве. Поред епископа, „којег је народ звао дједом“, он је у свештена лица цркве босанске убрајао госте, старце и крстјане.¹¹ По Глушчевом мишљењу, гости су свештена лица која долазе одмах иза епископа или дједа, нека врста архијерејских намењеника који су се „од времена до времена појављивали као гости у домовима свештеника и у манастирима крстјана, одакле су и добили своје име“. Старци су обични свештеници мирског реда, оно што су у грчкој цркви били презвитери, одакле и потиче словенски превод старац, а крстјани су били монаси или калуђери. На крају је В. Глушац прихватио нешто модификовано

⁷ Ф. Милобар, *Бан Кулин и његово доба*, ГЗМ XV, 1903, 512—514.

⁸ А. Škobaљ, *Obredne gomile, Sveti križ na Ciovu* 1970, 516; упор. и J. Šidak, *Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 23—25.

⁹ L. Petrović, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953, 142—143.

¹⁰ Исто, 165—173.

¹¹ В. Глушац, *Истина о богомилима*, Београд 1941 (1945), 172—173.

мишљење Б. Петрановића да је босанском црквом управљао епископ са 12 стројника који су били гости и старци.¹²

На сличан начин је хијерархијско устројство цркве босанске објашњавао и В. Ђоровић, мада је, супротно В. Глушцу, одбацивао њен православни карактер. И он полази од епископа или дједа „који је био наставник и овршитељ цркве босанске“, убрајајући госте у више и старце у ниже, обичне свештенике, који се у домаћој изворној грађи појављују под скупним именом стројници. Ђоровић је одбацивао Глушчево мишљење да су крстјани били босански монаси, али је, с друге стране, тврдио да су „гости имали своје парохије“, као, примера ради, Вук гост ускопољски.¹³

Изузимајући успутна истраживања В. Клаића и А. Соловјева, хипотезу о катарском уређењу цркве босанске је најдоследније бранио Д. Книвалд, доказујући да је „устројство цркве босанске потпуно аналогно устројству осталих неоманихејских слѣдби, али да се опажа разлика у хијерархијским ступњевима и њиховим називима.“¹⁴ Док се наиме на Западу хијерархија неоманихејских слѣдби, како је приказује Рајнер, састоји од бискупа, старијег сина, млађег сина и бакона, хијерархија се цркве босанске састоји од дједа, који је истовремено и епископ цркве босанске, старца (госта) и стројника“. Книвалд је сматрао да је назив „дјед за епископа цркве босанске преузет из Македоније или Бугарске“, да назив старац „потиче од грчке речи презвитер и да представља старију верзију за *filius maior*, која још не познаје Рајнерова *filius minor*“, поизвајући се при томе на старофранцуски катарски обредник који делитеља „духовног крштења зове анциа, што значи стар или старац“, да су „стројници цркве босанске вјеројатно Рајнерови бакони“, а да треба „испитати да ли је гост спадао у унутрашњу хијерархију цркве босанске, или је имао неку другу, можда више свјетовну функцију, попут госта Радина“.¹⁵

Очитледну неподударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном орванизацијом западних катара покушао је да новим домишљањима разреши Д. Мандић. Његова је основна мисао да су „босански крстјани свога црквеног старјешину звали епископом или дједом, а за ниже своје старјешине су превели на хрватски новозавјетне називе пресбитерос и диаконос са старац и гост“.¹⁶ Полазећи од ове погрешне претпоставке,

¹² Исто, 173.

¹³ В. Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 187.

¹⁴ V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 346—348; А. Соловјев, *Гост Радин и његов тестамент*, Преглед II, 7, 1947, 6; Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad 270, Zagreb 1949, 273.

¹⁵ D. Kniewald, *нав. дело*, 273—274; касније је изменио нека своја мишљења; упор. D. Kniewald, *Hierarchie und Kultus Bosnicher Christen*, Accademia nazionale dei Lincei CCCLXI, 1964, Quaderno 62, 579—606.

¹⁶ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 211.

коју оспоравају библијске књиге цркве босанске, Д. Мандић је тврдио да су „босански крстјани старјешину својих кућа звали старцем, што одговара старјешини катарских кућа у сјеверној Италији, који се звао *ancianus*, старац“, а „старјешину својих гостињаца, који је примао и надгледао подворбу путника и на-ходника, гостем“.¹⁷ Како ова претпоставка противречи сачуваној изворној грађи, Д. Мандић је олако разрешава, домишљајући се да је „гост као *ђакон* код богомила и катара добио предност пред старцем, управитељем новоманихејских кућа, јер су се црквени службеници, манихејски такозвани апостоли, постављали и редали само из реда *ђакона* или госта“.¹⁸

Прихватајући у међувремену оспорену хипотезу А. Шмауса „да се под насловом Велики гост крије манихејски назив Велики син, *Filius Maior*“, Д. Мандић је потврду за своје мишљење налазио „у писму угарско-хрватског краља Емерика папи Иноценцију III из год. 1203, у којем краљ изасланике босанских крстјана, Лубина и Дражету, зове *duo principales*, два одличнија, дакле виша између оних који у Босни држе кривовјерну сљедбу“, домишљајући се да су они „вршили дужност Великог и Малог сина, или Великог госта и Великог старца у босанској цркви“, за које не зна ни један сачувани извор.¹⁹

Већ раније изнету претпоставку да је „унутрашња организација цркве босанске имала много сличности и подударност са другим дуалистичким црквама које су се развиле из основа богомилског учења“, А. Бабић је доказивао са два нова аргумента. Преводећи погрешно израз „дид кон дида“ у повељи краља Стефана Томаша од 22. августа 1446. са „дјед уз дједа“, а не са „дјед на/кон дједа“, како то место управо значи, А. Бабић је овом изразу дао значење које је „одговарало функцији дједовог заменика или помоћника“ с циљем да поткрепи претпоставку А. Шмауса да „велики гост“ у повељи бана Степана II Котроманића из 1323—25. године одговара функцији „старијег сина код западних катара“.²⁰

На исти је начин А. Бабић интерпретирао и податак о стројницима цркве босанске, „господину госту Радосаву Брадијевићу и господину старцу Радосаву унуку“, двојици сродника који се као јемци спомињу у повељи браће Павловића из 1454. године, помишљајући да „можда старац унук садржи неки хијерархијски чин, неку аналогију са катарским млађим сином“, на што садржај текста повеље не упућује.²¹

Мада је с правом сматрао да „није довољно јасно какву су црквену функцију имали гости и старци“, а полазећи од претпоставке да се „организација цркве босанске подудара са хијерар-

¹⁷ Исто, 211—212.

¹⁸ Исто, 213—214.

¹⁹ Исто, 215.

²⁰ А. Бабић, *Из историје средњовјековне Босне*, Сарајево 1972, 262.

²¹ Исто, 262.

хијском структуром и херетичким црквама на западу, где су носиоци степена нижих од епископског, тј. старији син, млађи син и Бакон, спадали у ред учитеља (*magistri*)²², А. Бабић је тврдио да се „функције босанских стројника и западних херетичких учитеља у свему подударaju“, јер су они као „учитељи и ширитељи вере активно проповедали еванђеље и давали му компетентно тумачење у складу са дуалистичком доктрином“.²³

Међу последњима је катарско уређење цркве босанске доказивао Ф. Шањек, налазећи аналогију између хијерархијског устројства цркве босанске и црква западних катара у двострукој подели „хијерархијских ступњева“. По првој, бискупу и добрим људима (*boni homines*) катарских црква у Италији и Француској одговарају „дјед или епискуп цркве босанске и стројници (добри мужје), а по другој, старијем сину, млађем сину и Бакону западних катара одговарају велики гост, гост и старац у хијерархији цркве босанске“, мада ниједна од ових подела не одговара историјским чињеницама.²⁴ Добри људи (*boni homines*) код западних катара означавали су све следбенике јереси, који су примили духовно крштење, укључујући и катарске бискупе, а „добри мужје“ у домаћој изворној грађи означавали су феудалце, а не стројнике, поглавите крстјане цркве босанске.²⁵ За идентификацију „великог госта“ са катарским старијим сином, госта са катарским млађим сином и старца са катарским Баконем Ф. Шањек није могао навести ниједан доказ који већ раније није оспорила научна критика.

У потпуној дисхармонији са овим истраживањима стоји недавно изнето мишљење С. Алића да се хијерархијска организација цркве босанске са дедом, гостима и старцима поклапа са хијерархијском организацијом источних манихеја, чијих су пет рангова или ступњева представљали: „1) учитељи, магистри, чији број, теоретски, је ограничен на 12. 2) епископи, названи, такођер, надзорници, слуге или Бако, укупно 72 на броју. 3) свештеници, пресбитер, 360 на броју. 4) изабрани и изабране, или прави и праве, истински и истинске, и 5) слушаачи и слушаатељице, или приправници и приправнице (катихумени). На челу свих ових је један једини поглавар или вођа, који служи као нека врста папе, или врховног свештеника свете вјере“.²⁶

Расправљајући у више наврата о хијерархији цркве босанске, Ј. Шидак посебно истиче њено „редовничко обиљежје“ које одваја „од свих других дуалистичких црква“.²⁶ Ослањајући се

²² Исто, 262—263.

²³ F. Šanjek, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarskodualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 94—100.

²⁴ A. Borst, *Les cathares*, 175. Упор. и D. Mandić, *nav. delo*, 199—200.

²⁵ С. Алић, *Босански крстјани и питање њиховог порјекла и односа према манихејству, Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*, Скопје 1982, 177.

²⁶ J. Sidak, *Studije*, 96—97.

на извештај Рајнера Саконија, Ј. Шидак истиче да су код западних катара »christiani и christianae били sine ordinibus, а четири реда унутар њихових perfecta представљао је становит број бакона, по један filius minor и filius maior и напoкон episcopus«. С друге стране, у „цркви босанској издижу се из масе обичних редовника-крстијана тзв. старци, од којих се неки могу узвисити до части госта. Домаћи споменици употребљавају за оба ова црквена чина израз: поглавити крстјани или стројници (у значењу ријечи administratores), а дубровачки: domini maiores christianorum“. Шидак са правом истиче да „нема података који би омогућили поузданије одређење њихове части“, претпостављајући да се старац може „ставити уз бок истоименом монаху у српској православној цркви; ондје је старац јеромонах, дакле и свећеник, коме је поврејена дужност надзора над обичним чрнцима. Гости — које име до сада још није успјело објаснити — зацјело су били старјешине појединих самостана, priores изјаве из г. 1203. Старјешинoм пак цијелог „реда цркве“, како се заједница крстјана назива у једном фрагменту из г. 1393, био је њихов дјед или дид, *diedo Patharenogum Bossine* — према једном дубровачком акту“. Уз част дједа „везана је такођер дужност епископа, који је Цркви босанској њезин духовни отац (*padre spirituale*, према рјечима Дубровчана) те наставник и свршитељ према запису крстјанина Хвала из г. 1404, па се он сам и назива службено у свом писму Дубровчанима: господин епископ цркве босанске“.²⁷

Подударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара одбацује и М. Милетић. Проучавајући три споменика босанске провенијенције, камену плочу с натписом Кулина бана и именом крстјанина Радохне и натписе на стећцима госта Мишљена и госта Милутина, М. Милетић је бар начелно доказала да је монаштво босанске бискупике припадало реду св. Василија, који је био раширен и изван византијске црквене сфере, и да термини крстјанин и гост у потоњој цркви босанској припадају терминологији источног монаштва. Први термин је, по мишљењу М. Милетић, означавао василијанске монахе, али и јеретике дуалисте, павликијане и богомиле, а други старешине већих манастира источне цркве који су имали своје ксенодохије (гостинице), претпостављајући да од овог грчког термина потиче и хијерархијско звање госта у цркви босанској.²⁸

Маја Милетић је тачно приметила да се функција игумана у источном монаштву поклапа са функцијом приора (*priores*) билинопољске изјаве и гостију потоње цркве босанске, али је мало вероватно њено мишљење да звање госта потиче од грчке речи

²⁷ Исто, 97—98.

²⁸ М. Miletic, *I »krstjani« di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, Orient. christ. analecta* 149, Roma 1957, 59, 117—121.

ксенодохија, ксенодокос, када се зна да су ови грчки термини у источном огранку јужнословенске књижевности, укључујући и босанску, преведени са гостиница, односно гостник, а не са гост.²⁹

Подударност хијерархијске организације цркве босанске са црквеном организацијом западних катара одбацује и С. Ђирковић. Ослањајући се на сачувану изворну грађу, он тачно закључује да је на челу цркве босанске био „јепискуп“ који је био њен „духовни отац“. То је био његов службени назив, „иако је у свакодневном говору називан дједом“. Посебно је значајна Ђирковићева мисао да „епископско достојанство у босанској цркви има двоструку традицију: један корен полази из старе ecclesie Bosnensis, а други из дуалистичке средине, која је такође познавала епископе својих цркава“, посебно наглашавајући да „дјед“ представља „несумњиво богомилску баштину“.³⁰

На друго место „босанске црквене јерархије“, Ђирковић ставља „госте“ чије звање „нема аналогију ни у црквеној и монашкој организацији великих цркава, ни код познатих дуалистичких заједница, а ниједно од до сада предложених објашњења не задовољава“. Најнижи степен у босанској цркви представљали су старци. Ђирковић с правом констатује да је „термин позајмљен из источног монаштва“ и да „можда спада у оне доста бројне трагове утицаја монаштва на уобличавање обреда и организације дуалиста у далеко старијим временима“, допуштајући да је то „непосредна позајмица из организације монаштва на босанском тлу“ које је „пре XIII века припадало реду св. Василија“, дакле, управо ономе где достојанство старац постоји вековима.³¹

Организација црквеног живота у средњовековној Босни после оснивања босанске бискупије 1089. потпуно је обавијена тајмом. Из штурних изворних података зна се да се босанска бискупија, од средине XII века под јурисдикцијом Дубровачке цркве, битно разликовала од своје метрополе литургијским језиком који је био словенски и библијским књигама кодиколошки и литургијски структурираним према обрасцима источне цркве.³² Нејасне црквене прилике у босанској бискупији делимично осветљава изјава састављена у априлу 1203. године на Билином пољу крај Зенице, на састанку папиног легата Ивана де Казамерија и првака босанских крстјана-монаха који су, у то данас нема сумње, припадали реду св. Василија, раширеном и изван византијске црквене сфере. Њихова средишта (јоса) као главни центри верског и црквеног живота у босанској бискупији, изузимајући

²⁹ A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948, 21.

³⁰ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 105.

³¹ Исто, 105; његове резултате прихватио је M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974, 302—303.

³² С. Ђирковић, *нав. дело*, 50—51; Д. Драгојловић, *Историја средњовековне босанске књижевности*, Књижевна историја XVI/61, 1983, 99.

ретке цркве, последњу је изгледа подигао бан Кулин, била су према подацима билинопољске изјаве без богомоља и заједничког богослужења, без олтара и крстова и „без свештеника који би бар недељом и у празничне дане према црквеним одредбама читали мисе, вршили исповести и чинили поборе“.³³ Недостатак мирског свештенства у босанској бискупији, изричито наглашен у билинопољској изјави, чини вероватном претпоставку Ј. Шидака да је она била „редовничког карактера“, што је њено устројство чинило и посебним и јединственим у односу на остале бискупије Дубровачке цркве.³⁴

Садржајна анализа билинопољске изјаве, ма колико мучна и тешка, пружа два могућа решења. По једном су заједнице крстјанских братстава (*societates fraternitatis*) представљале организоване групе јеретика, слично заједницама западних катара, таквима их је сматрао и папин изасланик Иван де Казамарис, накнадно обавештавајући папу да је реч о патаренима, а по другом је реч о монашким братствима која су у својим хижама подигнутим у забитим и скривеним местима живели слично некадашњим анахоретским заједницама источне цркве, чије је постојање на јужнословенском простору посведочено већ средином X века.³⁵ Али док је на Истоку овај вид монаштва, у Византији већ раније због јеретичких скретања забрањен, изузимајући групе од највише три монаха, подизањем богомоља и увођењем монашких правила стављен под непосредну контролу цркве, оно је у босанској бискупији лабаво везаној за своју метрополу и са бискупима бираним из овоје средине задржало организацију и начин живота првобитних монашких заједница на босанском тлу. Живећи у својим хижама без богомоља и заједничког богослужења, без олтара и крстова, како се види из билинопољске изјаве, босански крстјани су изазивали оправдано подозрење својих суседа, где је организација верског живота имала дужу традицију, да заражени јеретичким заблудама одбацују читаво наслеђе цркве, али су налазили и заштиту код Кулина бана који је у њиховом строгом аскетском животу видео „праве хришћане“.³⁶

Живот босанских крстјана, заснован на аскетским традицијама анахоретског монаштва, био је очигледно у раскораку са официјелном црквом и њеним институцијама. То их је приближавало јеретичким дуалистима који су се прогањани из суседне Србије и Далмације склањали у Босну, билинопољском изјавом се босански крстјани обавезују да убудуће неће у своје заједнице примати манихеје и сличне јеретике, обogaћујући тако

³³ T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik III*, Zagreb 1905, 24—25; упор. D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora*, 127—128.

³⁴ J. Šidak, *Studije*, 96—97.

³⁵ D. Kniewald, *нав. дело*, 127—144; упор. и С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 55—58.

³⁶ D. Kniewald, *нав. дело*, 120—121; С. Ђирковић, *нав. дело*, 47—48.

њихове верске назоре дуалистичком доктрином и култом. Црквена организација која је настала из тога споја, позната у изворима XIV—XV века као црква босанска, носи јасне трагове свога двоструког порекла: „заузела је место и понела име правоверне католичке бискупије на челу са епископом и властитом хијерархијом, али је, с друге стране, прихватила дуалистичку доктрину и култ“. Дуалистички елемент, како је то тачно приметно С. Бирковић, који је суделовао у образовању цркве босанске био је неоспорно виталнији и способнији тако да је временом потпуно превагнуо.³⁷

Континуитет између некадашње словенске бискупије и потоње цркве босанске, посебно је видљив у истоветној хијерархијској организацији. На челу новоконституисане цркве стајао је њен „духовни отац и господин“, који је као и бискуп некадашње словенске *ecclesie Bosnensis* носио достојанство „јепискупа“, али и извање „дједа“ које је несумњиво припадало богомишској баштини.

Ниже степене у хијерархијској организацији цркве босанске представљали су гости и старци, у домаћој изворној грађи познати под окупним именом стројници. Оба ова звања у цркви босанској, посведочена тек у првим деценијама XIV века, била су вероватно позната и раније у словенској босанској бискупији, чије је монаштво реда св. Василија имало подударну организациону структуру са монаштвом источне цркве. То потврђује, с једне стране, заједнички апелатив крстјанин за обичне монахе, али и јеретике дуалисте, а са друге, заједнички апелатив старац, словенски синоним за јеромонаха у источној цркви који је у цркви босанској, као и у организационој структури источног монаштва, укључујући и монаштво босанске бискупије, представљао најнижи хијерархијски степен и полазну тачку у успону ка вишим хијерархијским звањима.³⁸ Вишеструка подударност звања старац у хијерархијској организацији источног монаштва и потоње цркве босанске, бар начелно говори да је ово звање посредством домаћег монаштва на босанском тлу позајмљено са Истока где је оно већ имало вишевековну традицију.

У вишем звању од старца били су гости који су према непотпуним и штурим подацима домаће и дубровачке изворне грађе били старешине појединих крстјанских заједница, односно хижа, аналогно функцији коју су према билинопољској изјави имали приори (*priores*) крстјанских заједница у босанској бискупији и игумани у источном монаштву.³⁹ Међу бројним синонимским називима за звање игумана у византијској и словенској изворној грађи, као што су, примера ради, начелници, предвод-

³⁷ С. Бирковић, *нав. дело*, 68.

³⁸ J. Sidak, *Studije*, 97; С. Бирковић, *нав. дело*, 105.

³⁹ J. Sidak, *Gost*, EJ 3, 1958, 511; M. Miletić, *нав. дело*, 120—121; M. Динић, *Из дубровачког архива III*, Београд 1967, 195.

ници, прваци, настојатељи, домаћини и домоуправитељи, налази се и хијерархијско звање гост које је записано у провинцијском синодику православља на грчком језику у облику „гаст“, уз име неког осуђеног „Теодора именуемаго гаста“, како је то место преведено у словенским рукописима синодика православља.⁴⁰

Када је за време Алексија I Комнена (1081—1118), паралелно са осудом Јована Итала и монаха Нила угушена у околини Пловдива побуна павликијана, а у Цариграду разбијена црквена организација богомила, чија су главна упоришта у то време била у области омеђеној Охридом, Ларисом, Солуном и Могленом, изворни текст синодика православља допуњен је осудама нових јереси и нових јеретика, намењен византијским провинцијама са претежно словенским становништвом где је утицај јереси био и највидљивији. У ову допуњену редакцију провинцијског синодика православља су после анатеме са осудом последњих иконокласта, Теодота Мелисена, Антонија Силејског и Јована Граматичара унете и анатеме са осудом Теодора гаста и неколико црквених великодостојника, попа Богомила и јеретика богомила, који су већ били анатемисани у *Посланици* цариградоког патријарха Козме (1075—1081) упућеној митрополиту Ларисе и суседним митрополитима, Геронтија из Лампе и Јована Итала који је заједно са попом Богомилом и богомилима из Палерма био осуђен једном одлуком Синода Цариградске патријаршије из 1082. године.⁴¹

Изгледа вероватним да је анатема са осудом „безбоштва“ Теодора гаста донета у другој половини XI века заједно са осталим анатемама, јер би њено накнадно уношење у провинцијски синодик православља било иначе беспредметно. Из штуро стилизоване анатеме види се да је осуђени Теодор гаст био црквени великодостојник, највероватније игуман неког словенског манастира у оквиру Цариградске патријаршије, на што указује и семантичко значење његовог апелатива гаст који се поклапа са латинским термином *hostis*, словенским гост, готским *Gasts*, немачким *Gast* и мађарском позајмицом газда, пореклом од старијег словенског гаст/а, у значењу старешина, домаћин куће. Теодор гаст је могао бити само старешина монашке заједнице где је, аналогно грчким синонимима *оикодеспостес* (домаћин) или *оикономос* (домоуправитељ) за звање игумана, употребљаван одговарајући словенски синоним гаст — гост, чије је двоструко значење, гост и старешина куће, у касније лексички уједначеној речи гост сачувано не само у хијерархији цркве босанске

⁴⁰ J. Gouillard, *Le Synodikon de l'orthodoxie*, Trav. et. mem. 2, 1965, 57; упор. М. Г. Попруженко, *Синодик царја Борила*, Бал. старини VIII, 1928, 28, 33, и В. Мошин, *Србскаја редакција синодика в недељу православија*, Виз. Врем. XVII, 1960, 299; упор. PG., 88, col. 625, 692, 1192, 1177, 1168.

⁴¹ J. Gouillard, *нав. дело*, 57.

него и у живом народном говору, како то показује народна пословица „госту је у госта (домаћина куће) добро јутро“.⁴²

Усамљен податак о Теодору гасту у грчким провинцијским синодима православља, бар начелно говори да је ово звање као словенски синоним за управитеља куће, у овом случају то је могла бити само монашка заједница с обзиром на то да је Теодор гаст осуђен као црквено лице, било познато на Истоку крајем XI века, када је анатема са осудом Теодора гаста у време Алексија I Комнена заједно са неколико других анатема придодата изворном тексту синодика православља. Може се дакле претпоставити да је звање гаст — гост, некада синоним за игумана у источном монаштву, преузето у босанској цркви са Истока, као и термин крстјанин за монаха, односно термин старац за јеромонаха, посредством монаштва на босанском тлу, које је, бар у прво време, било непосредно повезано с монаштвом у источној цркви. Али док је у Охридској архиепископији током XI века, заменом словенске терминологије грчком под утицајем све моћнијег грчког клера, овај синонимски термин за звање игумана потиснут, а касније и заборављен, он се одржао само у Босни која се нашла ван оквира источне цркве захваљујући конзерватизму босанских крстијана који су одржије прихваћену словенску црквену терминологију задржали у својој црквеној организацији.

То све говори да су свештеничка звања у хијерархији цркве босанске позајмљена из организације источног монаштва, чији је утицај на уобичавање обреда и хијерархијске организације средњовековних дуалиста посведочен и раније у Византији и осталим јужнословенским областима. Посредна улога у томе припада несумњиво домаћем монаштву у босанској бискупији, чије је име понела новоконституисана црква босанских крстијана и заузела место у црквеном животу средњовековне Босне.

HIERARCHIE DE L'ÉGLISE BOSNIAQUE

Résumé

L'organisation hiérarchique de l'Eglise bosniaque, vérifiée dans les sources du pays et de Dubrovnik, avec l'évêque («jepiskup») de l'Eglise bosniaque à la tête et les hôtes («gosti») et les gérontes («starci») comme degrés hiérarchiques subalternes, qui portent le nom commun de «strojnici» (gradés), a fait l'objet des études pluridisciplinaires au cours de cent dernières années. L'origine de sa organisation a été cherchée, d'un côté, dans l'organisation des hérésies dualistes du Moyen âge, des manichéens, bogomiles et cathares, et de l'autre, dans l'organisation des deux grandes églises chrétiennes, orthodoxe et catholique.

⁴² М. Фасмер, *Етимологическиј словарь русскога јазика*, Москва 1964, I, 447—448; уоп. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* III, Zagreb 1887—91, 323.

En comparant l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque à celle des cathares occidentaux, F. Rački a établi que le »djed« ou évêque de l'Église bosniaque correspondait à l'évêque cathare, le hôte au prêtre (prezvitër) cathare et le géronte au diacre cathare. D. Kniewald part de la même supposition, en démontrant que le titre de djed pour l'évêque de l'Église bosniaque a été repris de la Macédoine, que le titre de géronte représente la version plus ancienne de filius maior cathare, que les »strojnici« (gradés) de l'Église bosniaque étaient probablement les diacres cathares et que l'hôte (gost) avait une autre fonction, peut-être laïque, à l'instar de gost Radin.

Comme l'hypothèse d' A. Schmaus, que le »gost veliki« (grand hôte), mentionné dans une charte bosniaque, correspondait au filius maior cathare, a été, dans l'entre-temps, rejetée, D. Mandić a énoncé l'hypothèse, contestée par les sources, que les gérontes et les hôtes représentaient les traduction des mots grecs presbyteros et diakonos. La critique scientifique a rejeté aussi la tentative d' A. Babić de trouver dans l'héritage manuscrit la preuve de l'existence du suppléant de djed, qui correspondrait à la fonction de filius maior chez les cathares occidentaux. De même sont restées infructueuses toutes les tentatives d'expliquer l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque par les fonctions hiérarchiques des deux grandes églises chrétiennes, orthodoxe et catholique.

Tâchant de démontrer le caractère monacal de l'Église bosniaque J. Šidak considère, s'appuyant sur les recherches faites par M. Miletić, que les krstjani (chrétiens) de l'Église bosniagne étaient des moines, les gérontes des hiéromoines et que l'hôte désignait le supérieur des monastères particuliers et que par sa fonction il correspondait aux prieurs de la déclaration de Bilino polje de l'année 1203.

La congruence de l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque avec celle des cathares occidentaux est rejetée aussi par S. Cirković, démontrant que la fonction de djed dans l'Église bosniaque a une double tradition: une racine part de l'ancienne ecclesia bosniensis et l'autre de la tradition dualiste, que la fonction d'hôte n'a d'analogie ni dans l'organisation des églises chrétiennes orthodoxes ni dans celle des dualistes médiévaux et que fonction de géronte a été empruntée à l'organisation monacale de l'Orient sur le sol de la Bosnie, laquelle appartenait, avant le XIII siècle à l'ordre de Saint Basile, où la dignité de géronte avait une tradition de plusieurs siècles.

S'appuyant sur les synodiques de l'orthodoxie, resp. sur leurs suppléments, faits à l'époque d'Alexis Ier Comnène, l'auteur du présent travail tâche à démontrer que le titre d'un haut dignitaire ecclésiastique condamné, Théodore le gast, dans les synodiques provinciaux de l'orthodoxie est identique à la fonction de gost dans l'église bosniaque ultérieure. L'auteur du présent travail démontre cela, d'un côté, par l'analyse de l'anathème même avec la condamnation de Théodore le gast, et de l'autre, par la signification de ce mot, indubitablement d'origine slave, qui n'est conservé qu'en forme de gost, mais avec une double signification, une signifiant l'hôte et l'autre le chef, maître de maison, comme les higoumènes étaient d'ailleurs populairement nommés parmi les moines de l'église orientale. Tous cela prouve que l'organisation hiérarchique de l'Église bosniaque ne coïncidait pas avec celle de cathares, mais plutôt avec l'organisation du monachisme oriental, sur la base duquel s'est formée l'Église bosniaque.

